

BITOLJSKI JEVREJI I VMRO¹⁾

Vekovima je položaj makedonskog naroda i Jevreja, koji su živeli u Makedoniji, bio skoro identičan. I jedne i druge organi turske državne vlasti i njena administracija, muslimanski verski poglavari i svaki »pravoverni« uopšte, tretirali su kao prave robove, neravnopravne podanike padišaha u Carigradu i poniženu — mojsijevsku i hristijansku — raju. I Jevreji i Makedonci stradali su od samovolja pojedinih nepoštenih vali-paša, sakupljača mnogobrojnih poreza, sitnih službenika, policijskih funkcionera i činovnika, pripadnika regularne i neregularne²⁾ vojske i razbojnika, čiji je broj postajao sve veći zbog unutrašnje anarhije u Otomanskom Carstvu. Sprovodeći surovu centralizaciju, turska vlast je ograničila slobodu svih nemuslimanskih podanika imperije do najmanje moguće mere.

Bitoljski Jevreji, kao i solunski, uživali su neke neznatne povlastice, u poređenju sa ostalim nemuslimanima u varoši, samo kratko vreme po dolasku iz Španije. Tada su Turci još umeli da cene zasluge Jevreja za ono što su uradili u ta vremena za carstvo, naročito za razvitak naučne misli, prosvete i kulture, za stvaranje većih radionica po evropskom uzoru i za odlično organizovanje izvozne trgovine sa zemljama zapadne Evrope. Taj period poklapao se sa kulminacijom moći Otomanske Carevine. Poznato je da je portugalski Jevrejin Šelomo Molho³⁾, propagator mesijanske ideje i jedno vreme maran^{3a)}, po svom povratku jevrejskoj verskoj zajednici napisao u Bitolju svoje poznato delo »Sefer hamefoar« o izbavljenju Jevreja. Taj miran period prošao je neobično brzo. Stanje makedonskih Jevreja počelo je da se pogoršava kada su prestali vojni uspesi turske vojske i kada je počeo period poraza, koji je trajao sve do 1912. godine. To stanje postepeno se pogoršavalo sve više, da bi dostiglo vrhunac krajem 19. i početkom 20. veka, kada je u Bitolju živelo više od 6000 Jevreja⁴⁾.

U početku pritisak na Jevreje nije izgledao strašan. Zatim je počeo da se pogoršava. Najteži teret za Jevreje, kao i za Makedonce i ostale nemuslimane, predstavljalo je otvoreno nepoštovanje za-

kona. Svaki turski službenik (od pisara do sudije) mogao je da tumači propise po svojoj volji i da ih primenjuje po svome nahođenju. Jevreji u Bitolju, a i u ostalim mestima vilajeta⁵), stradali su od razbojnika (muslimana i hrišćana) koji nisu birali žrtve i napadali su mnoge da bi ih opljačkali. O tome piše i u jednom sultanskom fermanu iz 1656. godine: »Saopšteno je Rumelijskom divanu⁶) da se događaju napadi, buntovi, ubistva ljudi i pljačka imovine u hrišćanskim, jevrejskim⁷) i drugim mestima«⁸) U stvari, i sama vlast je pljačkala bitoljske Jevreje visokim porezima. Na primer, 1670. godine oni su bili zaduženi da isplate⁹) na ime samo jednog poreza 3500 akčeta¹⁰). U takvim uslovima u turskom carstvu nikla je 1893. godine Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO).

Za nekoliko godina VMRO je uspeo da pretvori Bitolj u važan revolucionaran centar za celu zapadnu Makedoniju. Jedno od osnovnih pitanja rukovodilaca organizacije bio je odnos VMRO prema ostalim narodnostima koje su živele na etničkoj teritoriji Makedonije, od Kumanova i Skoplja do Soluna i reke Bistrice. Centralni komitet organizacije odlučio je da se borba ne vodi na nacionalističkim osnovima, već da bude borba protiv svih vidova ropstva, ugnjetavanja i feudalne eksploatacije, za slobodan život ne samo Makedonaca već i ostalih narodnosti u Makedoniji. Zbog toga je član 5. Ustava VMRO-a glasio: »Član VMRO-a može da bude svako ko živi u evropskoj Turskoj, bez razlike na pol, narodnost i ubeđenje¹¹). U organizaciju su zbog te širine bili učlanjeni i Jevreji, Turci, Albanci, Cincari, Bugari, Grci, Jermeni i dr.

Bitoljski komiteti VMRO-a¹²) započeli su sa svojim propagandnim radom i agitacijom među bitoljskim Jevrejima od početka, tačnije od 1894. godine. Zahvaljujući plemenitim ciljevima organizacije 1896. godine bilo je u Bitolju više od 20 Jevreja članova VMRO-a¹³). Taj broj se pre početka Ilindanskog ustanka povećao na oko 80 aktivnih članova. U to vreme oko 200 jevrejskih porodica pomagalo je nesebično organizaciju, dok su ostali Jevreji Bitolja bili simpatizeri pokreta. I oni su pomagali novčanim priložima¹⁴). Bogatiji trgovci uplaćivali su i po 50 napoleondora mesečno, kao na primer trgovačke kuće Pardija i Kamhija¹⁵).

Bitoljski Jevreji pomagali su organizaciju na najrazličnije načine. Oni su obezbedili u svojoj mahali veći broj odlično maskiranih ilegalnih stanova, skloništa i skladišta. Te stanove koristili su Dame Gruev, Goce Delčev, Gorče Petrov, Pere Tošev, Georgi Sugare i drugi. Bitoljski Jevreji su, isto tako, pomagali u ilegalnom prenošenju i sklapanju oružja za seoske i gradske komitete i revolucionarne čete. Bili su korišćeni i kao kuriri. Za vreme ustanka, 2. avgusta 1903. godine i docnije, nekoliko solunskih i bitoljskih Jevreja stupilo je u oružane jedinice ustaničkih snaga¹⁶). Među njima jedan bitoljski Jevrejin, Rafael M. Kamhi, isticao se kao vođa ustaničke grupe u četi vojvode Luke Gerova¹⁷).

Među bitoljskim Jevrejima, članovima VMRO-a, isticali su se svojim revolucionarnim radom sledeći:

Santo Aroesti, (1880—1943), skupljao je novac za ustanike od bitoljskih Jevreja, Makedonaca i ostalih simpatizera¹⁸).

Menteš Moše Kamhi, na koga su posle ustanka neprijatelji organizacije izvršili atentat, ali je ipak ostao živ. Turska vlast ga je internirala u Debar, gde je ostao šest meseci. U Bitolju je živeo do 11. marta 1943. godine¹⁹), do masovnog odvođenja Jevreja u nacistički logor uništenja.

Rafael Moše Kamhi, brat Menteša, rođen 15. decembra 1870, bio je član organizacije od 1894. godine. Blizak saradnik Dame Grueva, Goce Delčeva i drugih rukovodećih članova organizacije. Jedno vreme blagajnik VMRO-a. U nekim slučajevima zamenjivao je Grueva. Za vreme ustanka borio se protiv turskih odreda u debarskom kraju, noseći pseudonim Skender-beg (po imenu albanskog narodnog heroja). Pre okupacije, do 1941. godine, živeo je u Solunu, a 1943. godine prebacio se u Sofiju, gde je dočekaio poraz Hitlerove Nemačke. Danas živi u Tel Avivu²⁰).

Peris sin Kelešov, skupljao je oružje i hranu za ustanike²¹).

Mušon Nison, bitoljski mlekar, prenosio je oružje svojim čezama iz grada u sela.²²)

Avram Nison, brat Mušona, takođe mlekar, pomagao je bratu prilikom prenošenja oružja za ustanike.²³)

Bekteš Pardo, bio je aktivni učesnik u borbama. Kada su fašistički okupatori primorali 1941. godine bitoljske Jevreje da nose Davidovu zvezdu, on je umesto nje nosio svoju ilindansku značku, koju su mogli nositi samo direktni učesnici u makedonskoj revoluciji. Ubijen je u logoru Treblinka.²⁴)

Pored njih bilo je »još mnogo Jevreja koji su pomagali makedonski oslobodilački pokret«.²⁵)

Zaključak je jasan — bitoljski Jevreji su najmasovnije pomagali borbu makedonskog naroda, borbu za oslobođenje namučene zemlje koja je bila i njihova otadžbina.

BELEŠKE

1) Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) — Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija, osnovana 1893, godine u Solunu.

2) Bašibozuk.

3) Po naređenju cara Karla V stavljen u zatvor i osuđen na smrt 1532. godine, u Mantovi. Neko vreme je živeo u Solunu i Bitolju.

3a) Jevreji koji su, pod pritiskom inkvizicije, prešli na katoličku veru, nazivani su maranima.

4) Podaci raznih autora se ne poklapaju: po Cvijiću, u Bitolju je živelo 1400 Jevreja; po ruskom konzulu Rostkovskom — 4270; po Nemcu Gustavu Weigandu — 4000, a po bugarskom naučniku Angelu Kančevu — 5500. Poslednja cifra je najtačnija.

5) Najveća administrativna jedinica u Otomanskoj Carevini.

6) Savet koji je upravljao Rumelijom.

7) Misli se na jevrejske mahale u Bitolju i drugim varošima.

8) »Turski izvori za ajdutstvoto i aramijstvoto vo Makedonija«, 1650—1670, Skopje, 1961, str. 16.

9) Isto, str. 51.

10) Sitan turski srebreni novac, kovan i u Beogradu i Skoplju.

11) Ustav od 1905. godine.

12) Postojala su tri komiteta u Bitolju — okružni, sreski i gradski.

13) Po sećanju vojvode Pavla Konstantinova.

14) Po sećanju bitoljskog gradskog vojvode Miše Čosa.

15) Po sećanju Jakova Aroestija.

16) Po sećanju profesora istorije Veljana Daskalovskog, aktivnog učesnika u Ilindanskom ustanku.

17) Eli Eškenazi: »Viden dejatel na makedonskoto revoljucionno dviženie«, »Evrejski vestnik«, Sofija, broj 13, 30. septemvrii 1963, str. 3.

18) Stoisava Dimovska: »Evrei učesnici vo Ilindenskoto vostanie«, u ediciji »11. mart 1943—1958«, 1958, Bitola, str. 7.

19) Isto, str. 7.

20) E. Eškenazi, Spomenuti članak, str. 3.

21) S. Dimovska, Spomenuti članak, str. 7.

22) S. Dimovska, Isto, str. 7.

23) S. Dimovska, Isto, str. 7.

24) Po kazivanju bitoljskog profesora Filipa Kavaeva.

25) S. Dimovska, Spomenuti članak, str. 7.